

МАХМУД КАШГАРЛИ
ОЧИМА УКРАЇНСЬКИХ ОРІЄНТАЛІСТІВ
(на прикладі Агатангела Кримського і Омеляна Прицака)

Момрик А. П.

В 2008 р. відзначалось 1000-ліття з дня народження першого тюркського енциклопедиста і лексикографа Махмуда Кашгарли. Він є автором першого в історії тюркського світу енциклопедичного словника тюркських мов “*Divân Lugat üt-Türk*”. Визнаючи його роль в світовій культурі, ЮНЕСКО проголосило минулий рік Роком Махмуда Кашгарли. В багатьох країнах світу, від Туреччини до батьківщини вченого – Китаю, відбулись наукові симпозиуми і конференції, присвячені його творчості. Не минула ця дата й Україну.

Творчість Махмуда Кашгарли (або, як його частіше називають, Кашгарі) цікавила українську науку з часу виникнення сходознавства в Україні на початку ХХ ст. Це пояснюється тим, що Кашгарли, котрий жив в Багдаді в ХІ ст., був сучасником виникнення першої української держави Київська Русь, і його життя і творчість є одним з перших східних джерел з її історії. Власне, він є творцем першої тюркської карти світу, центром котрого Кашгарли уявляв свій рідний Кашгар. Саме в правому нижньому куті цієї карти він зазначив країну *Русь* (тобто, її центр – Київ) і країну *Слов’ян* (тобто – Новгород).

Засновник сходознавчих студій в Україні академік Агатангел Кримський (1871–1941) активно використовував в своїх дослідженнях перше стамбульське видання 1915–17 рр. “*Divân Lugat üt-Türk*”. Так, в праці “Тюрки їх мови та літератури” (1930), розглядаючи історію розвитку тюркських мов, Кримський, після аналізу орхоно-енісейських та уйгурських написів, присвячує цілий розділ роботи двом мусульманським пам’яткам ХІ ст. Це останній великий твір, писаний уйгурською графікою “*Qutadhu bilih*”, і перший великий твір – арабською графікою “*Divân Lugat üt-Türk*” Махмуда Кашгарли. Він зазначає, що це “цінне джерело для нашої знайомості з тюркськими мовами середнього періоду”. Кримський аналізує структуру твору, звертаючи увагу на його нетрадиційну назву *Divân*, та подачу матеріалу не за алфавітом, а граматично-предметним принципом. Він наголошує, що твір на-

писаний вже поза межами тюркомовного ареалу в Багдаді енциклопедично освіченою людиною, що в своєму творі подає мовні особливості тюрків (під ними, на думку Кримського, маються на увазі земляки Кашгарли), туркменів, огузів, чігілів, ягмайців, киргизів та інших. Кримський наводить приклади мовних змін, які відбувались за життя Кашгарли під час просування тюрків на землі сучасної Туреччини. Також він подає докладну бібліографію даного твору, де особливо виділяє перший переклад на європейську (німецьку) мову передмови Кашгарли, здійснений К. Броккельманом в 1921 р., його аналіз дієслів та фольклорних цитат Кашгарли.

Причому Агатангел Кримський наголошує, що першість в науковому дослідженні твору Кашгарли належить східним вченим, а саме – стамбульському професору М. Ф. Копрюлю-заде, котрий вже в рік першої публікації твору у 1915 опублікував статтю, де констатував, що текст Кашгарли доніс до нас уривки 4 героїчних народних поем.

В іншій своїй роботі Кримський аналізує дані Кашгарли про мову сусідів Київської Русі – половців (кипчаків). Спираючись на власний фонетичний аналіз “*Divân Lugat üt-Türk*” Кримський вслід за Броккельманом зазначає, що Кашгарли часто не розрізняє огузькі і кипчацькі діалекти, що ускладнює використання його словника як надійного джерела з тюркської діалектології¹.

Учень померлого під час сталінських репресій А. Кримського видатний український орієнталіст Омелян Пріцак (1919–2007) майже все життя був змушений прожити в політичній еміграції в Європі та Америці і лише після відновлення незалежності України зміг повернутись на Батьківщину, де відновив створений його вчителем Інститут сходознавства Національної академії наук України.

Словник Махмуда Кашгарли постійно був в центрі уваги Пріцака. Він користувався двома його виданнями: відомим ще Кримському стамбульським виданням 1917 р. та анкарським факсимільним виданням 1941 р.²

¹ *Кримський А.* Тюрки, їх мови та літератури // *Кримський А. Твори в 5 томах.* – К., 1974. – Т. 4. Сходознавство. – С. 449–583.

² **Kitāb divān lûgat at-türk.** Kilisli Muallim Rifat [Bilge] basması, İstanbul, 1333[1917]; *Besim Atalay Divanü lûgat-it-türk tıpkı-basımı,* Ankara, 1941.

Будучи одним з чільних дослідників першої мусульманської тюркської династії Караханидів, Пріцак завжди спирався в своїх численних роботах на дані першого тюркського лексикографа, котрий, власне, був представником цієї династії. Саме багатогранність Пріцака, котрий дивився на творчість Кашгарли не лише як лінгвіст, але й як історик, призвела до того, що він присвятив Кашгарли окрему розвідку “Mahmud Kâşgarî Kimdir?”, вперше опубліковану в стамбульському журналі “Türkiyat Mecmuası” в 1953 р., де, спираючись на автобіографічні свідчення самого Кашгарли, намагався визначити його походження і справжні роки життя³.

В тексті “Divân Lugat üt-Türk” Кашгарли є лише дві автобіографічні згадки: перша – його предок відібрав землю тюрків у Саманидів збройним шляхом, та друга – його батько походить з міста Барсхан, що знаходився на березі озера Исик-Куль. На думку Пріцака, одного з найвидатніших дослідників епохи Караханидів, його предком міг бути лише перший завойовник Мавераннахру *Бугра Хан* Гарун аль Гасан бін Сулейман, котрий в 992 році взяв столицю Саманидів Бухару. Інший караханид *Арслан Іліг* Наср бін Алі, котрий розгромив Саманидів разом з Махмудом Газневі в 999 р., не міг бути предком Махмуда Кашгарли, бо походив з західної гілки Караханидів і тому його нащадки не могли перебувати в Кашгарі, де панувала східна гілка династії, що була з нею в напружених відносинах.

Для визначення батька Кашгарли Пріцак використовує нумізматичний матеріал, а саме чеканені в Барсхані у 1048–1058 роках сікке. На жаль, написи на сікке передають лише тюркську титулатуру емірів Барсхана: “*Шамс ад-даула Арслан Іліг*”. Спираючись на аналіз зв’язку титулів *Каган*, *Бугра Хан*, *Арслан Іліг* та свідчення арабського хроніста Ібн аль Атїра, Пріцак приходить до висновку, що в 1040-их роках правителем Барсхана був *Арслан Іліг* Хусаїн бін Мухаммед, старший син *Бугра Хана* Мухаммеда бін Юсуфа. Останній був онуком завойовника Мавераннахра Гаруна бін Сулеймана.

Саме Хусаїн бін Мухаммед, що був правителем Барсхана і нащадком першого завойовника Мавераннахра, на думку Пріцака, і був батьком знаменитого лексикографа.

³ *Pritsak O. Mahmud Kâşgarî Kimdir? // Türkiyat Mecmuası. Istanbul, 1953. № X. – S. 243–246.*

Чому ж Махмуд Кашгарли приховував своє справжнє походження і не пояснював причини своїх постійних блукань тюркським світом? На думку Пріцака причиною цього було те, що він став політичним біженцем. Внаслідок міжусобиць 1056–1058 років (це час правління на Русі синів Ярослава Мудрого) між великим каганом (*Арслан Ханом*) Сулейманом бін Юсуфом і його братом (дідом Кашгарли) *Бугра Ханом* Мухаммедом бін Юсуфом загинуло багато представників династії, зокрема і батько Кашгарли. Він був один з небагатьох, що залишився в живих, і мусив 10 років поневірятися по сусіднім тюркським країнам, поки не дістався Багдада.

Саме тут, в завойованому в 1055 році турками-сельджуками Багдаді, і виникає гостра потреба довести велич тюркського народу, що і зробив у 1072–78 рр. своїм геніальним трудом Махмуд Кашгарли.

До речі, в своїй іншій, пізнішій роботі Пріцак дає своєрідне пояснення появі праці Кашгарли, говорячи, що після завоювання огузами (сельджуками) Багдаду дослідження тюркської мови стає таким же актуальним, як і вивчення російської мови після перемоги Радянського Союзу у Другій світовій війні⁴.

Підсумовуючи свою роботу, Пріцак намагається з'ясувати дату народження Махмуда Кашгарли. Якщо його прапрадід Гарун бін Сулейман помер в 992, прадід – правитель Кашгара Юсуф *Кадир Хан* народився в 971–980 рр., дід Мухаммед бін Юсуф народився в 991–999 рр., батько Хусаїн бін Мухаммед мав народитись в 1010–19 рр. В такому випадку, Махмуд Кашгарли народився в 1029–38 роках і написав твір свого життя в 1072–78 роках у віці 40–50 років.

На жаль, в більш пізніх виданнях твору Кашгарли та в статтях про нього в різноманітних енциклопедіях східного та західного походження ця цінна інформація була упущена, а їх автори обмежуються лише згадкою про приналежність Кашгарли до династії Караханидів і відносять рік його народження до самого початку XI ст. Саме це і пояснює чому ЮНЕСКО помилково обрало за приблизний рік його народження 1008, а не 1029–38 роки, як пропонував Пріцак.

⁴ *Pritsak O.* Two migratory movements in the Eurasian Steppe in the 9th – 11th centuries // **Proceeding of the 26th International Congress of Orientalists.** New Delhi, 1964. Vol. 2 – New Delhi, 1968. – P. 157–163.

В 1940–50-их рр., в німецький період діяльності, Пріцак приділяв велику увагу дослідженням Караханидів. В тодішніх його роботах “*Von den Karluk zur den Karahaniden*”, “*Die Karachaniden*” присутня велика кількість посилань на Кашгарли, як на представника цієї династії, так і на знавця місцевих реалій, зокрема династичної титулатури. Саме в них поданий розлогий родовід династії разом з місцем Махмуда Кашгарли в ньому⁵.

Пріцак майже в кожній своїй мовознавчій або історичній праці спирався на “*Divân Lugat üt-Türk*” Кашгарли. В 1954–55 рр. в німецькомовних роботах з аналізу взаємозв’язку кольору і простору в тюркському світі “*Orientierung und Farbsymbolik*”, “*Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik*” він використовує пояснення Кашгарли терміну *qara* як ознаки сторони світу⁶.

В 1959 р. Пріцак знову присвячує цілу свою роботу “*Kasgris Angaben über die Sprache der Bolgaren*” творчості Кашгарли, де першим аналізує свідчення видатного лексикографа про мову і історію волзьких болгар. Він приходить до висновку, що досі визнається сучасними булгаристами, про те, що у Волзькій Булгарії мешкали як носії протобулгарських, так і огузо-кипчацьких діалектів⁷.

В 1964 р. в доповіді на 26 Міжнародному конгресі сходознавців “*Two migratory movements in the Eurasian Steppe in the 9th – 11th centuries*” Пріцак, спираючись на свідчення Кашгарли про двомовність сучасних йому мешканців Обсько-Іртиського межиріччя, чигілів та каїв (Qay), робить висновок, що саме в цей період починається поступова тюркізація протомонгольських племен Qay та Qun (Kimak). Саме, внаслідок даної тюркізації цих нащадків монгольських китанів, що відбувалась ще до монгольського

⁵ Pritsak O. Von den Karluk zu den Karahaniden // **Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft**. Wiesbaden, 1951. № 101. – P. 270–300; Pritsak O. Die Karachaniden. // **Der Islam**. Berlin, 1953–54. № 31. – P. 17–68.

⁶ Pritsak O. Orientierung und Farbsymbolik. // **Saeculum**. Munich, 1954. № V. – S. 376–383; Pritsak O. Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik // **Zeki Velidi Togan’a Armağan**. Istanbul, 1955. – P. 239–263.

⁷ Pritsak O. Kasgris Angaben über die Sprache der Bolgaren // **Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft**. Wiesbaden, 1959. № 109; **История татар с древнейших времен в семи томах**. – Казань, 2006. – Т. II Волжская Булгария и Великая Степь. – С. 22, 624–625.

завоювання протягом X–XII ст., і виникає, на думку Прицака, кипчацька гілка тюркських мов⁸.

В цій же роботі, спираючись на подану Кашгарли етимологію слів *tat*, *oba*, Прицак пояснює дивний перехід етноніма *tat*, що позначав саме нетюркські племена, на тюркські та його несподіване поширення на різні етнічні групи. Це відбулось тому, що в очах тюрків народи, котрі визнали монгольську зверхність, сприймалися як *татару*, тобто не тюрки, а помонголені. Саме це і пояснює поширення політоніму *татару* на масу власне нетюркських, а часто лише тюркізованих народів, що проживали на землях, керованих монгольськими Чингізидами держав.

Тоді ж, в 1964 р. Прицак, котрий ніколи і не полишав славістичних досліджень, опублікував дві роботи, присвячені слов'янсько-тюркським міжмовним контактам. В першій роботі “*Der flussname ‘Kalka’*” він розглянув походження назви ріки Калка (місце, де в першому зіткненні з монголами в 1223 р. трагічно загинула об’єднана армія половецьких ханів і князів Київської Русі). Спираючись на Кашгарли, він пропонує дві етимологічні версії: Каяла від тюркського *Qayali* – скеляста, кам’яниста, або *Qalaq* – *Qalqi* – камишова.⁹

В другій роботі “*Two names of steppe plants*” він пояснює походження слова *Євшан* з відомої половецької епічної історії, поданої у Галицько-Волинському літописі за 1201 р. При поясненні імені хана Отрака – Ортака, що переселився під тиском руських князів до Грузії, Прицак знову спирається на Кашгарли, де вже наявна метатеза **r - t** (*otra-orti*). При роз’ясненні етимології назви рослини *Євшан*, запах котрої нагадав хану про Батьківщину і примусив його повернутись в степи сучасної України, Прицак наводить 2 форми з Кашгарли – *япчан*, *явчан*. На думку Прицака, саме в часи Київської Русі і були запозичені українською мовою назви степового полину – кипчакська *Євшан* та огузька *буян*, *бурян*¹⁰.

⁸ Pritsak O. Two migratory movements in the Eurasian Steppe in the 9th – 11th centuries // **Proceeding of the 26th International Congress of Orientalists**. New Delhi, 1964. Vol. 2 – New Delhi, 1968. – P. 157–163.

⁹ Pritsak O. Der flussname ‘Kalka’ // **International journal of Slavic linguistics and poetics**. – 1964, №VIII. – P. 62–66.

¹⁰ Pritsak O. Two names of steppe plants // **International journal of Slavic linguistics and poetics**. – 1964, № VIII. – P. 37–45.

Тоді ж, в роботах, присвячених загальному тюркському мовознавству, “*Zum parallelismus im Alturkishen*” та “*Der “Rhotazismus” und “Lambdazismus”*”, ми знову зустрічаємо посилання на Кашгарли¹¹.

У 1975 р. в розлогій статті, присвяченій печенігам – тюркським сусідам Київської Русі, “*The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation*” Прицак, спираючись на повідомлення Кашгарли, зазначає, що частина печенігів не відкочувала в південноруські степи, а влилася в огузьке середовище Центральної Азії. Там же він допускає достовірність свідчень Кашгарли про болгарське походження частини печенізької еліти¹².

У 1970–90 рр. Прицак інтенсивно досліджував історію Хазарського каганату та виникнення Київської Русі. Будучи знавцем понад сорока мов, він вперше в комплексі розглянув скандинавські, єврейсько-хазарські, арабські та перські джерела, що стосуються історії Східної Європи VII–XII ст. Багато з них були введені в науковий обіг вперше. Але в кожній роботі ми продовжуємо зустрічати посилання на твір Кашгарли, що, в багатьох випадках, дозволяло дослідникові дійти до істини у своїх пошуках¹³.

Саме ця увага основоположників українського сходознавства до життя і діяльності Махмуда Кашгарли і надалі лишатиме його в центрі уваги тюркологічних досліджень в Україні.

¹¹ *Pritsak O. Zum parallelismus im Alturkishen // Studia Orientalia / Editit societas orientalis fennica. Helsinki, 1964. №XXVIII:6 – P. 3–8; Pritsak O. Der “Rhotazismus” und “Lambdazismus” // Ural-Altäische Jahrbucher – Vol. 35, Fasciculus D, MCMLXIII – 1964. – P. 338–349.*

¹² *Pritsak O. The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation // Pritsak O. Studies in Medieval Eurasian History. – London: Variorum Reprints, 1981. – P. 4–29.*

¹³ *Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew documents of the tenth century. – London, 1982. – P. 152–153; Pritsak O. The Origin of the Old Rus’ Weights and Monetary Systems. Two studies in Western Eurasian Metrology and Numismatics in the Seventh to Eleventh centuries. – Harvard, 1998 – P. 29; Pritsak O. The Origin of Rus’. Vol. 1. Cambridge Mass, 1980; Прицак О. Походження Русі. – Т. 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – Київ: Обереги, 2003.*